

SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ (1920-1927-Cİ İLLƏR)

*Ceyhun MƏMMƏDOV,
İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: *dövlət, qanun, tənzimləmə, dövr, din, dəyərlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *государство, закон, регулирование, период, религия, ценности.*

KEY WORDS: *state, law, regulation, period, religion, values.*

Bir çox dünya xalqları kimi azərbaycanlılar da tarixin müxtəlif mərhələlərində ağır sınaqlarla üzləşmişlər. Bu baxımdan sovet hakimiyyətinin ilk illəri Azərbaycan tarixinin ən təlatümlü və gərgin mərhələlərindən biri sayıla bilər. Bu dövr milli adət-ənənələrə və dini dəyərlərə qarşı ciddi qadağaların tətbiq edilməsi, Azərbaycan ziyalıların və din xadimlərinin repressiyalara məruz qalması, sürgün edilməsi və qətlə yetirilməsi ilə yadda qalmışdır. Mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələrində bir sıra nailiyyətlərin əldə olunduğu həmin dövrdə bir çox maddi-mədəniyyət abidələri, məscid və kilsələr dağıdılmışdır.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycan tarixi yeni bir mərhələyə daxil oldu. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu, Demokratik Respublikanın bütün dövlət qurumları ləğv olundu, Kommunist partiyası istisna olmaqla, bütün partiyalar buraxıldı. İttihad partiyası ölkədəki mövcud ictimai və siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə partiyanın məqsədlərinin yerinə yetdiyini bildirdi və bütün ittihadçılara Kommunist partiyasına üzv olmağı tövsiyə etdi.

Ümumilikdə tədqiqatçılar SSRİ-nin dinlə bağlı siyasətini bir neçə mərhələyə bölürlər. Birinci mərhələ 1920-1927-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının milli adət-ənənələrinə və dini dəyərlərinə qarşı tarixdə misli görünməmiş mübarizəyə başlandı. Bu siyasət ildən-ilə daha da sərtləşdi. Məhz həmin dövrdə Azərbaycanın siyasi partiyalarının kommunistlərə qarşı müxalif əhval-ruhiyyədə olan üzvləri həbs edildi və güllələndi. Bu dövrdə əksəriyyəti ziyalılardan ibarət bir çox Azərbaycan vətəndaşı repressiya və sürgünə məruz qaldı.

Dini təsəvvür və inancların insanlara təsirini azaltmaq və əhalini dindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə İslam dininə qarşı hücumlar artdı. Bu işə, əsasən, yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, ziyalılar cəlb edildi. Dövlət vicdan və etiqad azadlığı prinsiplərindən uzaqlaşdı, bütün dini imtiyazlar ləğv edildi, məscid və kilsələr dövlətdən ayrıldı.

Bu sahədə atılan ən ciddi addımlardan biri, Azərbaycanda antisovet əhval-ruhiyyəsində olan ruhanilərin mövqelərinin zəiflədilməsi üçün dini ayinlər haqqında yerli qanunvericilik aktının hazırlanması oldu. Leninin “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” məşhur dekreti (5 fevral 1918-ci il) əsasında tərtib edilən və Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığında qəbul olunan “Vicdan azadlığı haqqında” (15 may 1920-ci il) dekret bu sahədə sovet qanunvericiliyinin formalaşdırılması və

dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. Bu dekretlə həmin dövrdə mövcud olan Dini Etiqad Nazirliyi ləğv edildi, dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrıldığı elan olundu, sovet Azərbaycanı vətəndaşlarının istədikləri dinə etiqad etməkdə, yaxud heç bir dinə etiqad etməməkdə azad olduqları bəyan edildi [1, s. 73].

O dövrdə Dini Etiqad Nazirliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin din siyasətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanı olaraq milli ənənələrə qayıtmaq, əhalinin dini ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə yaradılmışdı. 1918-ci il iyun ayının 19-da Fətəli xan Xoyskinin Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci Hökumət kabinəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi adı ilə formalaşdırılmış, Nəsim bəy Yusifbəyli nazir təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin 2-ci Hökumət kabinəsində dəyişiklik aparılmış, Himayədarlıq və Dini Etiqad Nazirliyi yaradılmış, Musa bəy Rəfiyev nazir təyin edilmişdi. 1918-ci il dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyski 3-cü Hökumət kabinəsini təşkil edərkən Himayədarlıq Nazirliyi müstəqil nazirlik kimi təsis olunmuş, dini etiqad məsələləri yenə də Xalq Maarifi Nazirliyinə həvalə olunaraq, Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi yaradılmış, Nəsim bəy Yusifbəyli nazir təyin olunmuşdu.

Nəsim bəy Yusifbəylinin 1919-cu il aprelin 14-də və dekabrın 22-də təşkil etdiyi 4-cü və 5-ci Hökumət kabinələrində də Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi birlikdə fəaliyyət göstərmiş, 4-cü Hökumət kabinəsində nazir vəzifəsini Rəşid bəy Qaplanov, 5-ci hökumət kabinəsində isə əvvəlcə Həmid bəy Şaxtaxtinski, sonra Nurməmməd bəy Şahsuvarov icra etmişdi [2, s. 308].

“Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” dekretlə Xalq Maarifi Komissarlığının (XMK) nəzdindəki bütün məktəblərdə dini təlimin tədrisi və hər hansı dini ayinin icrası qadağan olundu. XMK-nin xüsusi əmri ilə tədris müəssisələrinin və məktəb şuralarının sədri vəzifəsini tutan dini dərəcəli şəxslər vəzifələrindən azad edildilər [3, s. 166].

Bu sənəd dinə və dini təşkilatlara münasibətdə sovet hakimiyyəti üçün əsas təşkil edirdi. Dekretlə heç bir kilsə və dini təşkilatın mülkiyyətə sahib olmaq hüququna malik olmadığı aydın şəkildə göstərildi. Dini qurumlar hüquqi şəxs olmaq hüququndan məhrum edildi, kilsə və dini cəmiyyətlərin bütün əmlakının xalqa məxsus olduğu, o cümlədən dövlətin və məktəbin dünyəviliyi elan edildi. Eyni zamanda, dini təşkilatların bərabərhüquqlu və özəl cəmiyyətlər olub könüllü əsaslarla yaradılması, dindarların hesabına saxlanması, bütün kilsə və dini təşkilatlara maddi yardım edilməsinin dayandırılması, rəsmi sənədlərdə vətəndaşların dini mənsubiyyətinin göstərilməsinin ləğv edilməsi kimi məsələlər də dekretlə öz əksini tapdı.

Sözügedən dekret bütün dövlət məktəblərində, həmçinin özəl məktəblərdə dinin tədrisini, dini qurumlar və dindar vətəndaşların ibadət yerlərində dövlətin maraqlarına, vətəndaşların hüquq və şəxsiyyətinə zərər verə biləcək davranışlara yol verməsini qadağan etdi. Sənəddə dini ayin və mərasimlərin icrasına ictimai asayişin və vətəndaşların hüquqlarının pozulmadığı hallarda icazə verildiyi, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının ictimai asayışı və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmək hüququnun olduğu qeyd olundu [4, s. 261].

Bununla da kilsə dövlətdən ayrıldı, vətəndaş vəziyyəti aktları yalnız mülki hakimiyyət statusuna malik nikah və doğum qeydiyyatı şöbələri tərəfindən aparıldı, dövlət və özəl tədris müəssisələrində dinin təbliğ edilməsi qadağan edildi.

Din xadimlərinin vətəndaşların ailə-məişət münasibətlərinə qarışmasının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti (XKS) və Respublika Ədliyyə Komissarlığı

(RƏK) 1920-ci ilin may-avqust aylarında vətəndaş nikahı haqqında, Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı (VVAQ), Notariat orqanları haqqında, uşaqlar və vətəndaşlıq vəziyyətinin qeyd alınması qaydası haqqında bir sıra dekret və qərarlar qəbul etdi [1, s. 73].

Bu dekret elan olunduqdan sonra din xadimləri quruluşun düşməni elan edilərək təqiblərə məruz qaldılar. Bolşeviklər bütün respublikada dindarları təqib edir, onları “sinfi düşmən” kimi qələmə verərək Sibirə sürgün edir və güllələyirdilər. Bu dövrdə yüzlərlə din xadimi qətlə yetirildi, canlarını qurtaranlar isə vətəni tərk edərək repressiya altında xaricdə yaşamağa məcbur oldular [5, s. 193, 194].

Sosialist inqilabından sonra ölkədə dini təşkilatların mülkiyyətinin və əmlakının müsadirəsi nəticəsində həmin təşkilatların və din xadimlərinin maddi vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Məscid, kilsə və ruhanilər dövlətin maddi yardımından tamamilə məhrum olunduğuna görə yalnız dindarların maddi yardımı ilə dolanmalı oldular, çünki dinin dövlətdən ayrıldığını elan edən dekretlə qeyd olunur ki, din və müvafiq təşkilatlar dövlətin yardımına ümid bəsləyə bilməzlər. Onların vəsaiti dindarların verdiyi könüllü nəzir-niyazdan və vətəndaşların sifarişi ilə dini ayinlərin icra olunmasına görə aldıkları haqdan ibarətdir. Lakin dindarların könüllü yardımı və ayinlərin icrası üçün verilən vəsait dini təşkilatların və ruhanilərin maddi tələbatını tamamilə ödəyə bilmirdi.

Həmin dövrdə dinsizlik pərdəsi altında bir çox tarixi mədəniyyət abidələri, məbədlər, məscidlər “sinfi düşmən yuvası” elan edilərək bağlandı, anbar və muzeylərə çevrildi. Təkcə XX əsrin əvvəllərində, inqilab ərəfəsində Qafqazda 2000-ə yaxın məscid və ziyarətqah olduğu halda, 80-ci illərdə burada təqribən 25 məscid və bir neçə müqəddəs ocaq fəaliyyət göstərirdi. Ən ağır itkilərdən biri isə 1936-cı ildə yol salınması bəhanəsi ilə IX əsrin möhtəşəm abidəsinin – Bibiheybət məscidinin dağıdılması oldu [6, s. 157].

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, sözügedən dekret bütün dinlərə qarşı yönəlsə də, sovet hakimiyyətinin ilk illərində əsas etibarilə pravoslavlığı hədəf seçmişdi. Kommunistlərin müsəlmanlara qarşı siyasəti liberal xarakter daşıyırdı. Onlar üçün müsəlmanları özlərinə tabe etmək, onlarla ümumi dil tapmaq, daxili düşmənlərlə mübarizədə onları öz müttəfiqinə çevirmək daha vacib idi. Həmin dövrdə təkcə Rusiyada 30 milyona yaxın müsəlman yaşayırdı və onların kommunistlərə qarşı çıxması Sovet Rusiyasının süqutuna gətirib çıxara bilərdi. Bu siyasət təkcə Rusiya daxilindəki məsələlər üçün yox, daha çox strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi – inqilabın Şərqdə yayılması üçün həyata keçirilirdi [7, s. 131].

1917-ci il noyabrın 20-də kommunistlər V.İ.Lenin və görkəmli tatar sosialisti Mullanur Vahitovun imzaladığı “Rusiya və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” ünvanlanan müraciət yaydılar. Bu müraciət həmin dövrdə Sovet hakimiyyətinin İslama münasibətinə dair siyasətinin əsas prinsiplərini açıq-aydın ifadə edirdi. “Bundan sonra sizin etiqad və adətləriniz, milli və mədəni təsisatlarınız azad və toxunulmaz elan edilir. Öz milli həyatınızı sərbəst və maneəsiz şəkildə qurun”. Bunun ardınca, 1918-ci ilin yanvarında müsəlman işləri üzrə Mərkəzi Komissarlıq və ya qısaca “Muskom” yaradıldı və bu təşkilat kommunistlərin mənafeyi naminə müsəlmanları səfərbər edən, eyni zamanda onlara nəzarəti həyata keçirən əsas orqan oldu. Maraqlıdır ki, M.Vahitovun və onun köməkçisi, o dövrün nüfuzlu müsəlman siyasətçisi və publisisti Mirsəid Sultan-Qaliyevin başçılığı altında Rusiyanın keçmiş pantürkçüləri və panislamçıları “Muskom”un əsas hissəsini təşkil edirdi. Məhz “Muskom”un əməkdaşları tərəfindən 1918-ci ilin sentyabrında hazırlanan təlimat məktubu dərhal Rusiyanın Milli İşlər üzrə Xalq Komissarlığı vasitəsilə ölkənin hər yerinə göndərildi. Məktubda məscidlərdə, öz

evlərində və ya hər hansı başqa bir yerdə müsəlman dini təliminin əsaslarının öyrədilməsinə görə mollalara qarşı repressiyanın tətbiq edilməsi, özəl şəxslərin könüllü ianələri hesabına saxlanılan ilahiyyat məktəblərinin bağlanması qadağan edildi.

Bundan əlavə, müsəlman dünyası ilə yaxınlaşmaq üçün də bir sıra addımlar atıldı. XIX əsrin sonunda çar hakimiyyət orqanları tərəfindən Sankt-Peterburqa aparılmış nadir “Osman Qurani”nin nüsxəsi, bəzi tarixi abidələr və ibadət tikililəri 1917-ci ilin dekabrında Türkünstan müsəlmanlarına geri qaytarıldı. Bütün bunlar kommunistlərin müsəlmanları imperalizmə qarşı mübarizə üçün böyük ehtiyat qüvvəsi hesab etdiklərini, müsəlman Şərqiyyənin dünya inqilabının başlıca ocağı olacağına inandıqlarını söyləməyə əsas verir.

Azərbaycanın işğal edilməsi kommunistlərdə böyük ümid doğurmuşdu. Ölkədə sovet hakimiyyətinin qurulması Yaxın Şərqdə kommunizmin yayılması üçün çox mühüm addım, “İran, ərəb ölkələri və Türkiyə üçün inqilab məşəli” idi.

Hakimiyyəti asanlıqla əldə edən kommunistlər ilk növbədə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasını dəstəkləməyən müsəlman ruhani nümayəndələrini “Məşixət”dən çıxartmağa cəhd etdilər. İstəklərinə nail olduqdan sonra, 1920-ci il may ayının əvvəllərində ümumiyyətlə ruhaniliyin bu orqanını buraxdılar. Sözügedən qurum 1917-ci ilin iyulunda yaranan və mərkəzi Ufa şəhərində yerləşən Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe edildi [7, s. 133].

O dövrdə Sovet hökumətinin din xadimlərinin mövqeyini sarsıtmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər din xadimlərinin qəzəbinə səbəb oldu. Onlar sosializm quruculuğuna mane olmağa, insanları quruluş əleyhinə mübarizəyə çağırdılar. 1920-ci ilin mayında Gəncədə və Qarabağda Sovet hakimiyyəti əleyhinə baş vermiş qiyamlarda bir çox din xadimi fəal iştirak etdi. Üsyan sentyabr ayında amansızlıqla yatırıldı. Lakin vəziyyət sabitləşmədi və Zaqatala rayonunda din xadimi Hafiz Əfəndiyevin rəhbərliyi ilə 1000 nəfərə yaxın insan mübarizəyə qalxdı. Bu üsyan amansızlıqla yatırılrsa da, Azərbaycanda vəziyyət kifayət qədər mürəkkəb idi.

1922-ci ilin 10 avqustunda və 1923-cü ilin 18-19 oktyabrında Qubadlı qəzasında din xadimləri hacı Qasım bəy Çələbi oğlu və sabiq Qazi Bəxti əfəndinin başçılığı ilə qiyam baş verdi. Həmin ildə, yeni Qubadlıda molla Bəhlulun dəstəsi silahlı üsyan təşkil etdi. Onlar Sovet hakimiyyətinə qarşı nifrət dolu çıxışları ilə dindarları Sovet hakimiyyətinə qarşı qaldırmağa, cihad elan etməyə cəhd göstərdilər. Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı mübarizəyə Gəncə şəhərindən, Zaqatala, Şəki, Şamaxı və Quba qəzalarından da din xadimləri qoşuldu [1, s. 66].

Bütün bunlara baxmayaraq, 1920-ci ilin sentyabr ayının əvvəlində Bakıda Şərq xalqlarının birinci qurultayı keçirildi. Konfransda əksəriyyəti Türkiyə və İrandan olan 37 ölkədən 1891 nümayəndə iştirak etdi. Sovet hakimiyyəti bu qurultaydan siyasi məqsədlərlə istifadə etməyə çox maraqlı idi və müəyyən mənada buna nail oldu. Belə ki, müsəlman nümayəndələri özlərinin düşər olduqları bəlalərin səbəbini Qərb imperalizmində görür, onun ünvanına tənqidi fikirlər söyləyir, kütlənin diqqətini bu istiqamətə yönəldirdilər.

O dövrdə Qərb dövlətləri, xüsusilə Böyük Britaniya Şərqdə müstəmləkə siyasəti həyata keçirirdi. Türkiyə, İran, Əfqanıstan və Hindistanda əhali ingilislərə qarşı mübarizəyə qalxmışdı. Şərq xalqlarının bu vəziyyətinə bələd olan Sovet hakimiyyəti əlinə düşən bu fürsətdən yararlanmağa çalışdı. Qurultaya Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaz xalqları, Krım, Başqırdıstan, Kalmık Respublikası, Türkünstan, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Çin və Hindistanın nümayəndələri qatıldı. Tədbirə, həmçinin Böyük Britaniya, ABŞ, Macarıstan, Polşa, Yunanıstan, Rumıniya, Yaponiya, Avstriya və digər ölkələrdən nümayəndələr dəvət edildi. Əsas iştirakçılar isə müsəlmanlar idi [8, s. 19]. Qurultaya sədrlik edən Rusiya Kommunist

Partiyasının görkəmli nümayəndəsi K.Zinovyev Şərq xalqlarını imperializmə qarşı mübarizəyə çağırırdı.

Qurultayda İslamın birinci düşməninə yüz milyonlarla müsəlmanı əsarət altında saxlayan İngiltərə olduğu, onların azadlığa çıxması üçün həmin ölkələrin Sovet İttifaqı ilə birliyinin vacibliyi, müsəlman həmrəyliyi naminə bütün müsəlmanların din qardaşlarını azad etməkdə sovetlərə kömək etməli olduqları bəyan edildi. Bolşeviklər bu işdə dindarlardan, xüsusilə mollalardan geniş istifadə etməyə başladılar. Bu məqsədlə 1923-cü ilin avqust ayının 17-də “Şərqlin şəfaqi” qəzetində İngiltərənin müsəlman Şərqiindəki müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş “Azərbaycan ruhaniliyinin çağırışı” yazısı dərc edildi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda ziddiyyətli vəziyyət yaranmışdı. Bir tərəfdən Azərbaycanın bir sıra rayonlarında, xüsusilə Şimal bölgəsində kommunistlərin hakimiyyətinə qarşı çıxışlar baş verir, digər tərəfdən isə müsəlmanların qurultayında və digər tədbirlərində kommunistlər din xadimləri ilə bir yerdə oturur, dinin azad olduğunu elan edirdilər. Çox vaxt kommunistlərin təbliğatında şəriətin və kommunizmin bir-birinə uyğun olması, hətta bir-birini tamamlaması iddia olunurdu. Bütün bunlar imperiyanın bir çox ərazilərində ruhanilərin böyük hissəsinin mövqeyinə təsir göstərmişdi. Hətta onların bir hissəsi bir az da irəli gedərək “Sovet hakimiyyəti və şəriət uğrunda” şüarını irəli sürdü. Hətta 1921-ci ildə milli məsələlər üzrə Xalq komissarı İ.Stalinin dəstəklədiyi “qırmızı şəriətçilər” hərəkatı da yaradıldı. Nəticədə Tatarıstanda, Mərkəzi Asiyada və Şimali Qafqazda şəriət məhkəmələri bərpa edildi, əvvəllər müsadirə edilmiş əmlak və vəqflər məscidlərə və mədrəsələrə geri qaytarıldı [7, s. 135].

Həmin dövrdə müsəlman ölkələrində mitinqlər keçirilir, sovetlərlə həmrəylik şüarları səsləndirilir, sovet mətbuatı da bu hadisələri geniş işıqlandırır. Bu təbliğat işində azərbaycanlı dindarlar da fəal iştirak edirdilər. Onlar bolşeviklərin İslama iman gətirənləri müdafiə etməsinə, onları dəstəkləməsinə inanır, bolşeviklərin vədini həqiqət kimi başa düşürdülər. Bu, onların çıxışlarında da özünü büruzə verirdi: “Biz müsəlmanlar belə şəraitdə bütün qüvvə və bacarığımızı Sovet Federasiyasının möhkəmlənməsinə sərf etməli, ölkənin müdafiəsi üçün canımızdan da keçməyə hazır olmalıyıq. Xüsusən də biz azərbaycanlılar Sovet vətəninə – Azərbaycanın qüvvətlənməsi naminə çalışmalıyıq”.

O vaxtlar sovetlərin müdafiəsi məqsədilə çağırılan antiimperializm mitinq və yığıncaqlarında Azərbaycanın tanınmış din xadimlərindən şeyxülislam molla Ağa Əlizadə, Mir Məhəmməd Kərim, Mir Cavad, molla Abdul Rauf, molla Məlikzadə, Ziyaəddin Mehdi Əlizadə və b. fəal iştirak edirdilər [8, s. 20].

Bütün bunlarla yanaşı, din xadimlərinin xeyli hissəsi kommunistlərə qarşı açıq-aşkar düşmən münasibəti bəsləyirdilər. Bunu nəzərə alan hakimiyyət orqanları 1922-ci ildə Xalq Komissarlığının milli məsələlər üzrə idarəsi vasitəsilə müsəlman əhali arasında din əleyhinə təbliğatı gücləndirmək və daha da səmərəli nəticələr əldə etmək üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. Müsəlman əhali ateizm təbliğatı ideyalarını qəbul etmək və bu ideyalara uyğunluq baxımından kateqoriyalara ayrıldı və bu məsələdə müsəlman xalqlarının inkişaf səviyyəsi nəzərə alındı.

1923-cü ilin sentyabrın 29-da AK(b)P yuxarı orqanların göstərişlərini rəhbər tutaraq, azərbaycanlılar arasında din əleyhinə geniş təbliğata başlamaq üçün tədbirlər planı hazırladı. Bu plana əsasən şiələr və sünnilər arasında ziddiyyətlər gücləndirilməli və loyallı müsəlman dini liderlər kommunistlərin tərəfinə çəkilməli idi. Bununla əlaqədar, hətta “qırmızı mollalar ordusu” yaradıldı. Bu plan MK tərəfindən bəyənilirdi və həyata keçirilməsi tövsiyə olundu. Elə

həmin ilin oktyabr ayının əvvəllərində AK(b)P MK katibliyinin müşavirəsində Respublika Xalq Komissarlığına din əleyhinə təbliğatı gücləndirmək tövsiyə olundu.

Din əleyhinə təbliğatı daha da genişləndirmək məqsədilə 1924-ci ilin yanvar ayının 8-də AK(b)P Siyasi Bürosunun iclasında din əleyhinə təbliğatın gücləndirilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə edilərək “Din əleyhinə” komissiya yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə R.Axundov, Çaqin və İ.Kasparov da daxil edildi. Həmin ilin may ayının 19-da komissiyanın iclası keçirildi, “məscidlərdə birinci dərəcəli sovet məktəblərini bitirmiş uşaqlara şəriət dərslərinin tədrisi” məsələsi müzakirə olundu və çıxış edənlər şəriət dərslərinin keçirilməsinin əleyhinə danışıqlar. İclasın qərarında Azərbaycan SSR-də buraxılmış səhvlərin, yol verilmiş çatışmazlıqların Rusiyada və digər yerlərdə yayılmaması üçün tədbirlər görülməsi tövsiyə olundu [8, s. 28].

1924-cü ilin əvvəlində Bakıda əhalini dinin “zərərləri”ndən qorumaq üçün “Allahsızlar Cəmiyyəti” yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə bu cəmiyyətin kənd yerlərində şöbələri fəaliyyətə başladı, müntəzəm olaraq mühazirələr, kurslar və kitabxanalar təşkil edildi. SSR MİK və XKS 1924-cü ilin iyununda məhərrəmlik mərasimlərinin keçirilməsini qadağan etdi. Bir çox ibadət ocaqları, başqa dinlərə məxsus abidələr, o cümlədən Bakıdakı Aleksandr kilsəsi dağıdıldı, din xadimlərinə, dini adət-ənənələrə qarşı zorakı tədbirlər görülməyə başlandı, xalqın əsrlərlə etiqad etdiyi pirlərin ziyarət edilməsi qadağan edildi [9, s. 296].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə K(b)P MK-nin ateizm təbliğatında İslam dininə qarşı mübarizə əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir və xüsusi nəzarət altında idi. Sovet hakimiyyəti dövründə belə təsəvvür yaranmışdı ki, sovet quruluşuna təhlükə törədən yalnız İslam dinidir, Xristianlıq, yaxud da sovetlər ölkəsində olan başqa dinlər bu quruluşa o qədər təhlükə yaratmır [10, s. 38].

Bütün bunlara baxmayaraq, məscidlərdə dini təbliğat aparılır, dini dünyagörüşü və dini təşkilatlar hələ də öz mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. 1927-ci ildə Bakı şəhərində və Bakı qəzasında 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi. Lakin bu məscidlərin fəaliyyəti əvvəlki intensivliyini itirmişdi. Onlardan bəzisi dini bayram və matəm günləri, bəzisi isə yalnız cümə günləri işləyirdi. Məscidlərin təxminən yarısı dindarlara gündəlik xidmət göstərirdi. Məscidlərdə dini həyat tənəzzül edirdi. Odur ki, din xadimləri məscidlərdə aparılan təbliğatı gücləndirərək onun formalarını dəyişmək yolu ilə dini canlandırmağa çalışırdı.

Bu mərhələnin sonunda dini təşkilatların və din xadimlərinin mövqeyində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Artıq onlar sovet quruluşuna qarşı fətvalarla çıxış etmir, dindarların psixologiyasında baş vermiş dəyişikliyi nəzərə alaraq, yeni quruluşu lənətləmir, əksinə, “hər bir hakimiyyət Allahındır” deyərək Sovet hakimiyyətinə öz loyallıq münasibətlərini bildirirdilər. Bakının məşhur din xadimlərindən biri Mir İslam Miryunis oğlu 1928-ci ildə “Hacı Pirverdi” məscidində Qurban bayramı münasibətilə moizəsində demişdi: “Ay camaat, Allah-Təala öz nöqərlərinə buyurmuşdur ki, qismətdən artıq yemək olmaz, qismətinizə qail olun, bizim də qismətimizə Şura hökuməti çıxıb, Allahımıza şükür edib hökumətimizə qulluq etmək bizim borcumuzdur” [1, s. 73].

İllər ötdükcə İslamın roluna münasibətdə dəyişikliklər baş verdi. Müsəlman Şərqində inqilabın yayılması ilə bağlı ümidlər zəiflədi. SSRİ-nin müsəlman Şərqindəki əsas müttəfiqi hesab olunan Türkiyədə cərəyan edən proseslər bölgədə dinlə bağlı həyata keçirilən siyasətə ciddi təsir etdi. Həmin dövrdə hakimiyyətdə olan Mustafa Kamal Atatürk İslamı Osmanlı imperiyasının geridə qalmasının əsas səbəbi kimi görərək dinə qarşı müharibə elan etdi. 1923-cü il oktyabr ayının 29-da Türkiyə Respublikasının yaradılması, 1924-cü ilin mart ayının 3-də

isə xilafətin ləğvi elan edildi. Bundan sonra bütün müsəlman dünyası birlikdən məhrum oldu. Ardınca dinə qarşı sərt mübarizəyə başlandı, 1923-cü ildə Diyanət İşləri Başkanlığı yaradıldı, şəriət məhkəmələri ləğv edildi, din dövlətdən ayrıldı, ərəb əlifbası latın əlifbası ilə dəyişdirildi. Bütün bunlar Sovet hakimiyyətinin İslam və müsəlmanlara qarşı münasibətinə öz təsirini göstərdi. Türkiyədəki proseslərlə sıx bağlı olan Azərbaycanda İslama qarşı hücumlar artmağa başladı.

Lakin Sovet hakimiyyətinin zor gücünə qurulması və sovet adamlarının həyat tərzinin kökündən dəyişməsi, habelə din əleyhinə aparılan inzibati-ateist tədbirlər nəticəsində dini ibadət yerlərinin, ruhanilərin mövqeyi və hörməti əsaslı şəkildə sarsındı. Üzdə də olsa, dindən uzaqlaşdırılanların sayı sürətlə artdı, məscid və kilsələr tədricən bağlandı. Buna baxmayaraq, 1925-1926-cı illərdə Azərbaycan SSR-də hələ 1700-dək məscid mövcud idi. Təkcə Bakı şəhəri və Bakı qəzasında 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi [3, s. 172].

Azərbaycanın Sovet Rusiyasına ilhaqından sonra məscidlərin və ruhanilərin mükəmməl təşkilat quruluşu və ümumi struktur sistemi yox idi və formal olaraq onlar Ufa şəhərindəki Ümumrusiya Müsəlmanları Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe idilər. Lakin bu təşkilatla əlaqə çox zəif və formal xarakter daşıyırdı. Ancaq həmin dövrdə Azərbaycan SSR-də ruhanilərin kortəbii fəaliyyət göstərdiyini də demək olmazdı. Belə ki, respublika ərazisində ilahiyatçıların fəaliyyətinə əsasən Bakı məscidlərinin axundları, imam-xətibləri və nüfuzlu mollalar nəzarət edirdilər. Onlar Bakının Təzəpir, yaxud Hacı Pirverdi məscidinə, axund Şeyx Qəni Molla Abdullaoglu, Molla Murad Axundov və başqa nüfuzlu din xadimlərinin mənzillərinə toplaşar, burada ictimai-siyasi həyata öz münasibətlərini bildirər və digər məsələləri müzakirə edirdilər.

Onu da qeyd edək ki, dini fəaliyyət sahəsində həyata keçirilən sərt siyasətlə yanaşı, həmin dövrdə nəşr olunan ədəbiyyatlarda və mətbu orqanlarda vətəndaşların istədikləri dinə inanmaq, dini etiqadını dəyişmək, dini birləşmələrdə iştirak etmək, kilsəyə, məscidə, ibadət evlərinə getmək hüququnun olduğu, o cümlədən sovet qanunlarının dindarların dini etiqadına toxunmasına icazə vermədiyi vurğulanırdı [11, s. 143].

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, sovet hakimiyyəti İslamı cəmiyyətin həyatından tam çıxara bilməsə də, ən azından ona nəzarətə nail ola bildi. Din xadimlərinin xeyli hissəsi repressiyaya məruz qaldı, bir hissəsi isə hakimiyyətin nəzarətində idi. Bu, özünü daha çox Bakıda büruzə verirdi, bölgələrdə isə İslam öz təsirini qismən qoruya bildi.

Onu da qeyd edək ki, sovet dövründə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Avropa tərəqqi meyarları nöqtəyi-nəzərindən, mədəni inqilab, sənayeləşmə, elmi-texniki tərəqqi baxımından müəyyən uğurlar qazandı. Eyni zamanda, xalq milli dəyərlərindən, mədəni irsindən, dini adət-ənənələrindən, tarixi keçmişindən uzaqlaşdı. Ərəb əlifbası latın qrafikası, latın qrafikası Kiril hərfləri ilə əvəz edildi. Məscidlər dağıdıldı, bir çoxu bağlanaraq anbarlara çevrildi, din və din adamları təqibə məruz qaldılar. Qiymətli əlyazma əsərləri, qədim kitablar dini ədəbiyyat adı ilə yandırıldı.

Əlbəttə, bütün bunlar heç də Azərbaycanın yetmiş illik Sovet hakimiyyəti dövründə mədəni inkişaf sahəsindəki nailiyyətlərini danmağa əsas vermir. Həqiqətən, Azərbaycan bu dövr ərzində Yaxın Şərqdə heç bir müsəlman ölkəsinin keçə bilmədiyi böyük bir mədəni inkişaf yolu keçdi. Sovet dövründə Azərbaycan müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq ötən əsrin 30-cu illərin axırlarında savadsızlığın aradan qaldırılmasına nail oldu. Sonrakı illərdə Azərbaycanda ayrı-ayrı bölmələrdən ibarət olan, fizika, geologiya, coğrafiya, energetika, torpaqşünaslıq, kimya, botanika, biologiya, zoologiya, tarix, entoqrafiya, fəlsəfə, hüquq, iqtisadiyyat,

ədəbiyyat, dilçilik, şərqşünaslıq, incəsənət, memarlıq və s. elm sahələrində tədqiqatlar aparan elmi-tədqiqat institutlarını birləşdirən Elmlər Akademiyası, başqa elm sahələri ilə məşğul olan müxtəlif elmi-tədqiqat institutları, universitet, konservatoriya, texnikum, texniki peşə məktəbləri, xoreoqrafiya məktəbi və s. yaradıldı. Azərbaycanda boyakarlıq, heykəltəraşlıq, qrafika, dekorativ-tətbiqi sənət, kinematoqrafiya, opera və balet, dram, musiqili komediya, xoreoqrafiya və digər incəsənət sahələrində böyük uğurlar qazandı. Geniş teatrlar, kino zalları, muzeylər, sərgi salonları, ədəbi klublar şəbəkəsi yaradıldı, ədiblərə və şairlərə, incəsənət və elm adamlarına böyük hörmətlə yanaşıldı [10, s. 99-102].

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycanın son 150-200 il ərzində mədəni inkişafı İslam dünyasının mədəni təsirlərindən daha çox Rusiya və Avropanın mədəni tərəqqi sahəsindəki nailiyyətlərinin təsiri altında təşəkkül tapdı. Bu isə, şübhəsiz ki, Avropa təfəkkürünün, Qərb həyat tərzinin təsirlərini labüd etdi. Bu təsirlər bugünkü həyatımızda, geyimdə və davranışımızda, həmçinin təfəkkür tərzində, mənəviyyat sahəsində açıq-aydın duyulur.

Sonda qeyd edək ki, sovet hökumətinin həyata keçirdiyi bütün tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz adət-ənənələrindən, dini etiqadından uzaqlaşmadı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra uzun illər tətbiq edilən qadağalara son qoyuldu, ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin edildi, dini qurumların fəaliyyətinə və dini ayinlərin icrasına şərait yaradıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhədov Abdulla. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. baş red.: Y. Mahmudov. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
3. Orucov Hidayət. Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək. Bakı: CBS Polygraphicproduction, 2012.
4. Ключков Валентин Вениаминович. Религия, государство, право. Москва: Мысль, 1978.
5. Anar İsgəndərov, Adil Mövlayi. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
6. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam. Bakı: Qərb-Şərq, 1991.
7. Yunusov Arif. Azərbaycanda İslam. Bakı: Zaman, 2004.
8. Quluzadə Musa. Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri (İslam dininin təmsalında 1920-2000-ci illər). Bakı: Açıq dünya, 2002.
9. XX əsr Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı: Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2009.
10. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999.
11. Balayev Məhəmməd. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.

Джейхун Мамедов

**ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
(1920-1927 ГОДЫ)**

РЕЗЮМЕ

В данной работе показан один из самых сложных и напряжённых периодов истории Азербайджана - первые годы советской власти. В ходе исследования подготовлена обширная информация об ограничительных мерах, о наложенных запретах и законах, проведённых советской властью в области религии. Данная работа показывает, что в результате этой политики в Азербайджанской ССР было разрушено множество материально-культурных памятников, мечетей и церквей, были убиты и подвергнуты репрессиям религиозные деятели. В результате, азербайджанский народ был отдалён от своих национально-нравственных ценностей. Однако полное уничтожение национальных и нравственных ценностей народа оказалось невозможным.

Jeyhun Mammadov

**STATE-CONFESSIONAL RELATIONS IN AZERBAIJAN SSR
DURING THE PERIOD OF SOVIET POWER
(1920-1927 YEARS)**

SUMMARY

This paper covers one of the most difficult and tense periods of Azerbaijan's history. We will talk about the first years of Soviet power. Within the study, the extensive information was provided on restrictive measures, bans and laws enforced by the Soviet authorities in the field of religion. The present article indicates that many material and cultural monuments, mosques and churches were destroyed in the Azerbaijan SSR as a result of this policy. Religious figures were killed and repressed. As a result, the Azerbaijani people fell out of touch with their national and moral values. But the full destruction of the people's national and moral values was impossible.